

بررسی تأثیر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر توانمندسازی زنان دارای مشاغل خانگی (مطالعه موردی: شهرستان رزن)

کریم نادری مهدیی^۱، هاجر وحدت مودب^{۲*}

چکیده

هدف این تحقیق بررسی تأثیر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر توانمندسازی زنان روستایی دارای مشاغل خانگی شهرستان رزن است که از نظر ماهیت کمی، از نظر میزان و کنترل متغیرها از نوع غیرآزمایشی، از نظر هدف در زمره پژوهش‌های کاربردی و از نظر گردآوری داده‌ها پیمایشی است. جامعه آماری این پژوهش زنان روستایی دارای مشاغل خانگی شهرستان رزن است که جمعاً ۴۶۰ نفرند و از این تعداد ۲۶۶ نفر به‌عنوان نمونه بررسی شدند. ابزار اصلی گردآوری داده‌های مورد نیاز تحقیق پرسش‌نامه بوده است که پایایی آن در همه قسمت‌ها حدود ۰/۸۵ برآورد شد. به‌منظور تجزیه و تحلیل داده‌های گردآوری شده از نرم‌افزار Lisrel و SPSS20 استفاده شد. نتایج حاصل از نتایج تحلیل خوشه‌ای بیانگر این است که ۶۳/۲۵ درصد از افراد مطالعه شده از نظر توانمندی ضعیف و ۲۱ درصد نسبتاً توانمند بودند؛ درحالی که فقط ۱۴/۸۴ درصد از افراد کاملاً توانمند ارزیابی شدند. براساس نتایج تحلیل تشخیصی نیز می‌توان گفت عوامل مهمی که این گروه‌ها را از هم متمایز می‌کنند به ترتیب عبارتند از: تأمین مشارکت اجتماعی، اعتماد اجتماعی و انسجام اجتماعی.

کلیدواژگان

توانمندسازی زنان، زنان روستایی، سرمایه اجتماعی، مشارکت اجتماعی، مشاغل خانگی.

knaderima@gmail.com

Vahdat.moadab@yahoo.com

۱. دانشیار گروه ترویج و آموزش کشاورزی دانشگاه بوعلی سینا همدان

۲. دانشجوی دکتری توسعه کشاورزی، دانشگاه بوعلی سینا همدان

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۰/۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۴/۲۵

طرح مسئله

بررسی‌های صورت‌گرفته در کشورهای جهان سوم بیانگر این است که زنان با مشارکت در فعالیت‌های تولیدی اعم از دامداری، کشاورزی و کسب‌وکارهای کوچک نقش بسزایی در مناطق روستایی ایفا می‌کنند [۳۵؛ ۶۴؛ ۶۹]، لذا تحقق توسعه پایدار و به‌طور خاص توسعه روستایی مستلزم مشارکت فعال همه اقشار جامعه از جمله زنان است [۱۷؛ ۱۸]. در همین زمینه و به منظور فراهم‌سازی فضایی برای ایفای نقش مؤثر زنان در فعالیت‌های اقتصادی-اجتماعی و توسعه فرصت‌های شغلی در جامعه، طرح توسعه مشاغل خانگی به‌منزله یکی از راهکارهای موفق تجربه‌شده در سایر کشورها در سال‌های اخیر مورد توجه دولت قرار گرفته است [۲۳]. این نوع کسب‌وکار مشاغل خانگی به‌منزله گزینه‌ای متناسب با شرایط زندگی فردی و اجتماعی زنان روستایی می‌تواند باعث ارتقای وضعیت اقتصادی و اجتماعی آنان شود؛ به‌طوری‌که اکثر صاحبان کسب‌وکارهای خانگی بر این باورند که کارکردن در خانه کیفیت زندگی آن‌ها را بهبود می‌بخشد [۱۱]. بی‌شک، توفیق این طرح در گرو بسترسازی مناسب و توانمندسازی جامعه زنان است که توجه ناکافی به آن یکی از دلایل بارزی است که باعث می‌شود در کشورهای درحال توسعه بسیاری از اهداف توسعه روستایی محقق نشود [۲۴؛ ۲۶؛ ۲۹؛ ۶۱]. لذا توانمندسازی زنان روستایی در ابعاد مختلف پیش‌نیازی اساسی برای بالابردن کیفیت زندگی و ایفای نقش‌های اجتماعی ایشان است [۵۳]. از آنجا که این امر پدیده‌ای اجتماعی است و پدیده‌های اجتماعی تک‌علتی نیستند، توانمندشدن زنان به عوامل درونی و بیرونی متعددی بستگی دارد و بنابر ساختارهای اجتماعی می‌توانند نقش تعیین‌کننده‌ای داشته باشند [۱۷؛ ۳۲]. از این رو سرمایه اجتماعی بستر لازم برای توانمندسازی زنان و رشد شخصیتی و ارتقای توانمندی‌های ذهنی و فکری مردم روستا را مهیا می‌کند و موجب مشارکت فعال آنان در فعالیت‌های اجتماعی می‌شود [۱۵؛ ۳۹]. بنابراین، سرمایه اجتماعی دستیابی به منافع مشترک را تسهیل می‌کند، جامعه را در برخورد با تهدیدها توانمندتر و بهره‌گیری از فرصت‌های جدید را ممکن می‌کند [۳۷؛ ۶۵]. تمرکز بر سرمایه اجتماعی به دلیل نقشی که در تولید و افزایش سرمایه انسانی و اقتصادی ایفا می‌کند، برای زنان روستایی به دلیل شرایط خاص زندگی و دسترسی محدود به تسهیلات و به‌طور اخص در توسعه مشاغل خانگی به‌منزله یک راهکار توسعه‌ای حائز اهمیت فراوان است و در اشتغال پایدار آن‌ها اثرگذار است. از سوی دیگر، توانمندسازی زنان به‌منزله گامی مهم در رسیدن به این اهداف توسعه کشور مطرح است. با عنایت به اهمیت این موضوع، پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به سؤالات ذیل است: توانمندی زنان روستایی دارای مشاغل خانگی در چه وضعیتی قرار دارد؟ وضعیت مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی زنان روستایی دارای مشاغل خانگی چگونه است؟ مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی چه تأثیری بر توانمندسازی زنان دارد؟

مبانی نظری پژوهش

در دو دهه اخیر، با افزایش تمایل و گرایش به راه‌اندازی مشاغل و کسب‌وکارهای خانگی از سوی گروه‌های مختلف مردم، و به‌ویژه زنان، در اکثر کشورها و نیز تمایل دولت‌ها به حمایت از این نوع مشاغل به منزله زمینه‌های شغلی آسان و کم‌هزینه، محققان زیادی به کاوش پیرامون عوامل توسعه این مشاغل علاقه‌مند شده‌اند [۱۸]. در تعریفی ساده، شغل خانگی عبارت از کاری است که از سوی اعضای خانواده در محیط خانه انجام گیرد و مزاحمتی برای همسایگان ایجاد نکند و اینکه در محیط خانه فقط تولید کالا صورت گیرد و عرضه، فروش و بازاریابی آن به خارج از محیط مسکونی انتقال یابد [۱۴؛ ۲۳].

با توجه به اهمیت نقش زنان در توسعه روستایی، شناسایی عوامل تأثیرگذار بر ایفای نقش مؤثر آنان در زمینه‌های مختلف و توانمندسازی این قشر از جامعه به یکی از موضوعات مهم مورد تأکید محققان مبدل شده است [۳۵؛ ۵۶]؛ به‌طوری‌که در سطح جهانی، برنامه توسعه سازمان ملل ارتقای برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان در سطح گسترده را به‌منزله یکی از اهداف کلیدی بیانیه هزاره سوم اعلام کرده است [۴۷] و به طبع آن در کشور ما نیز، توانمندسازی زنان و مشارکت آن‌ها در فرایندهای مختلف جامعه به‌منزله یکی از نشانگرهای مهم موفقیت مبارزه با فقر تلقی شده است [۱۳].

الف) توانمندسازی

توانمندسازی به‌منزله بخشی از زبان توسعه مطرح است و ارتباط تنگاتنگی با بهبود مستمر، ارتقای صلاحیت، تغییر در رفتار و بهبود عملکرد زنان دارد [۴۴] و حق اساسی هر انسان و اصلی بنیادین در توسعه است [۴۵] که در قالب فرایندی با ابعاد گسترده [۶۰] افراد را قادر می‌سازد خودمختاری، کنترل و اعتماد به‌نفس کسب کنند و با احساس قدرت فردی و جمعی برای تفوق بر شرایط اجتماعی مسلط و تبعیض‌گرا اقدام کنند [۱۲؛ ۵۶]. از این‌رو، می‌توان آن را قدرت افراد برای تغییر زندگی دانست [۴۶]. همچنین، بانک جهانی توانمندسازی را به معنای گسترش دارایی‌ها و بهبود قابلیت‌های افراد فقیر برای مذاکره، نفوذ و کنترل و التزام نهادها به پاسخ‌گویی به آن‌ها می‌داند [۵۵]. در برداشتی جامع‌تر، می‌توان توانمندسازی زنان را به معنای ایجاد قدرت تصمیم‌گیری، انتخاب، سازمان‌دهی خود، مشارکت و همچنین ایجاد قدرت فردی، گروهی و جمعی در زنان برای تغییر وضعیت موجود در نظر گرفت [۵۰]. انجمن بین‌المللی توسعه کانادا (۲۰۱۰) و جین [۵۴] نیز برای توانمندسازی زنان سه بعد اقتصادی، سیاسی، و اجتماعی قائل شده‌اند. با جمع‌بندی دیدگاه‌های مختلف می‌توان گفت توانمندسازی زنان را به اقتضای هدف تحقیقی می‌توان از ابعاد مختلف بررسی کرد. بنابراین، توانمندی زنان عبارت

است از قدرت افراد برای تسلط بر شرایط زندگی و تغییر آن، که این مفهوم کلی متشکل از احساس شایستگی، احساس قدرت، عزت نفس، خوداثربخشی، قدرت تصمیم‌گیری، تحرک اقتصادی و درآمد است (جلیلیان به نقل از اسپریتزر، ۱۳۹۴). صرف‌نظر از چگونگی تعریف توانمندسازی، این پدیده مفهومی چندبعدی دارد که می‌تواند در عرصه‌های مختلف تحقق یابد و از عوامل متعددی تأثیر پذیرد؛ از جمله این عوامل می‌توان به زمینه‌های اجتماعی همانند سرمایه اجتماعی اشاره کرد.

ب) سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی یکی از مفهوم‌پردازی‌های جدید علوم اجتماعی است که به منزله پلی میان جامعه‌شناسی، اقتصاد و سیاست زمینه‌ساز مطالعات بین‌رشته‌ای متعددی شده است [۱۷]. نخستین بار شخصی به نام حنیفان این اصطلاح را در سال ۱۹۲۰ به کار برد [۵]، اما اولین استفاده رسمی از مفهوم سرمایه اجتماعی در گزارش «مسکن و سرمایه اجتماعی» کمیته سلطنتی اقتصاد کانادا در ۱۹۵۷ انجام گرفته است [۲۵]. درباره مفهوم سرمایه اجتماعی، همانند بسیاری از مفاهیم اجتماعی، تعاریف مختلفی از سوی دانشمندان و صاحب‌نظران ارائه شده است؛ مثلاً فوکویاما (۲۰۰۰) مجموعه هنجارهای موجود در سیستم‌های اجتماعی را که موجب ارتقای سطح همکاری اعضای آن جامعه شده است سرمایه اجتماعی می‌نامد [۴۹]. در حالی که، طبق تعریف سازمان همکاری‌های اقتصادی و توسعه^۱ (۲۰۰۴) سرمایه اجتماعی شبکه‌هایی دارای هنجارها، ارزش‌ها و برداشت‌های مشترک است که همکاری در داخل و بین گروه‌ها را تسهیل می‌کند. آپهوف معتقد است سرمایه اجتماعی یک دارایی است که دو جزء ساختاری و شناختی دارد که جزء ساختاری کنش جمعی دارای منافع دوطرفه را تسهیل می‌کند و جزء شناختی وابستگی متقابل مثبت را برای جمعی دوطرفه خلق و تقویت می‌کند [۳۴]. در حالی که پاتنام (۲۰۰۰) سرمایه اجتماعی را آن دسته از عناصر و ویژگی‌های نظام اجتماعی (مانند اعتماد، انسجام و مشارکت) می‌داند که باعث ایجاد روابط میان افراد در شبکه‌های اجتماعی می‌شود و همکاری را میان افراد جامعه برای دستیابی به منافع مشترک تسهیل می‌کند [۶۵]. از دیدگاه کلمن نیز، سرمایه اجتماعی نشان می‌دهد چگونه ساختار اجتماعی یک گروه می‌تواند به منزله منبعی برای افراد آن گروه عمل کند. لازمه سرمایه اجتماعی یک گروه اعتماد، اطلاعات، اختیار و تعهد در یک گروه است [۴۳]. ولکاک (۲۰۰۰) بر این باور است که سرمایه اجتماعی درون‌گروهی پیوندهای اجتماع است که باعث می‌شود، افراد فقیر در جامعه روستایی بتوانند از منابع، امکانات و کمک‌های اجتماع به بهترین شکل بهره‌مند شوند و سرمایه اجتماعی بین‌گروهی، شبکه‌های روابط اجتماعی بیرونی مانند پیوند با کارشناسان و مأموران ترویج کشاورزی، فروشندگان نهادها و

1. OECD

تجهیزات، حامیان مالی و سازمان‌های غیردولتی افراد را قادر می‌سازد از منابع اطلاعاتی و حمایتی خارجی بهره‌مند شوند [۷۱].

بنابراین، سرمایه اجتماعی یکی از مؤلفه‌های مهم مؤثر بر توانمندسازی افراد و توسعه روستایی است که تعاریف و شاخص‌های مختلفی برای اندازه‌گیری آن معرفی شده‌اند، اما مهم‌ترین تعریفی که این تحقیق مینا قرار داده است و پایه و اساس اکثر مطالعات انجام گرفته تعریف پاتنام از سرمایه اجتماعی است که آن را در قالب سه شاخص اعتماد، هنجارهای اجتماعی (تعامل و تعاون) و شبکه (مشارکت اجتماعی و انسجام اجتماعی) بیان کرده است. در این پژوهش، همان‌طور که چارچوب مفهومی نشان می‌دهد، مطابق با تعریف پاتنام و تعاریف ذکر شده در دیگر منابع، سرمایه اجتماعی در مجموع به‌وسیله پنج مؤلفه اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی، انسجام اجتماعی، تعامل اجتماعی و تعاون اجتماعی سنجیده شده است. همچنین، با جمع‌بندی تعاریف و شاخص‌های ارائه شده برای سنجش توانمندی از شاخص‌های ترکیبی احساس، شایستگی، احساس قدرت، عزت نفس، خوداثربخشی، قدرت تصمیم‌گیری، تحرک اقتصادی و درآمد استفاده شده است.

پیشینه تحقیق

با مروری بر مطالعات پیشین می‌توان این تحقیقات را براساس نتایج کسب‌شده در آن‌ها دسته‌بندی کرد که در ادامه به‌اختصار اشاره می‌شود:

دسته‌بندی مطالعات براساس تأثیر سرمایه اجتماعی بر ابعاد مختلف توانمندی

از این لحاظ، تحقیقات پیشین را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم کرد: تأثیر سرمایه اجتماعی بر توانمندی اقتصادی و تأثیر سرمایه اجتماعی بر توانمندی روان‌شناختی.

نتایج تحقیقات صالحیان بهروز (۲۰۱۳)، اعظمی و همکاران (۲۰۱۲)، خاکپور و همکاران (۱۳۹۴)، حیدری ساربان (۱۳۹۴)، گروت (۲۰۰۳) و مایوکس (۲۰۰۱) بیانگر تأثیر سرمایه اجتماعی بر توانمندسازی اقتصادی است.

صالحیان بهروز (۲۰۱۳) با تحلیل تأثیر سرمایه اجتماعی در توانمندسازی اقتصادی زنان روستایی در ایران به این نتیجه رسید که بین اعتماد، آگاهی و مشارکت اجتماعی با توانمندسازی اقتصادی زنان رابطه مثبت و معناداری وجود دارد [۶۶]. در پژوهشی دیگر، اعظمی و همکاران (۲۰۱۲) با بررسی نقش سرمایه اجتماعی در توانمندسازی اقتصادی زنان روستایی در استان همدان نشان دادند که مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی ۴۲ درصد از واریانس توانمندسازی اقتصادی زنان را تبیین می‌کند [۴۰]. نتایج تحقیق خاکپور و همکاران (۱۳۹۴) نیز حاکی از آن است که بین سرمایه اجتماعی زنان محله‌های اسکان غیررسمی تبریز، که تولید

و تداوم آن مسبوق به حضور ایشان در فضای جغرافیایی همسان است، و توانمندسازی آن‌ها برای ورود به بازار کار منعطف و کارآفرینی مبتنی بر تعاونی مکان‌مبنا، رابطه معناداری وجود دارد [۱۱]. علاوه بر این، حیدری ساربان (۱۳۹۴) رابطه مستقیم مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و تأثیرات آن بر ایجاد تعاونی در شهرستان پارس‌آباد را مورد تأیید قرارداد [۱۰]. در همین زمینه، گروت (۲۰۰۳) در بررسی نقش مؤلفه‌های مشارکت در گروه‌ها و حس اعتماد و همکاری در موفقیت اعتبارات خرد و توانمندسازی زنان روستایی، دریافت که بهبود مؤلفه‌های ساختاری و شناختی سرمایه اجتماعی زنان به‌طور معناداری در افزایش شاخص‌های مشارکت سیاسی و توانمندی اقتصادی آنان نقش دارد [۵۱]. در مطالعه دیگری، مایوکس (۲۰۰۱) با واکاوی رابطه بین سرمایه اجتماعی، توانمندسازی زنان و اعتبارات خرد در کامرون، به این نتیجه رسید که برنامه‌های اعتبارات خرد و تقویت سرمایه اجتماعی موجب توانمندسازی اقتصادی و اجتماعی زنان روستایی می‌شود [۵۸].

این در حالی است که نتایج تحقیق ترابی و همکاران (۱۳۹۳)، رجب‌بیگی و همکاران (۱۳۹۱) و کشاورزی و همکاران (۱۳۹۱) بر تأثیر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر توانمندی روان‌شناختی تأکید دارد.

ترابی و همکاران (۱۳۹۳) با بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و توانمندسازی روان‌شناختی کارکنان نیروی انتظامی به این نتیجه رسیدند که این دو متغیر رابطه مستقیم و معناداری در همه ابعاد دارند [۷]. علاوه بر این، رجب‌بیگی و همکاران (۱۳۹۱) با مطالعه رابطه سرمایه اجتماعی و توانمندسازی بین کارکنان آموزش و پرورش به این نتیجه دست یافتند که مؤلفه‌های اعتماد، روابط متقابل، ارتباط ساختار، اندازه و تنوع با متغیرهای توانمندسازی روان‌شناختی رابطه معناداری دارند [۱۶]. همچنین، مطالعه کشاورزی و همکاران (۱۳۹۱) مؤید این است که بین ابعاد ساختاری، شناختی و رابطه‌ای سرمایه اجتماعی با توانمندسازی روان‌شناختی کارکنان همبستگی وجود دارد و بیشترین همبستگی مربوط به بعد ارتباطی با توانمندی روان‌شناختی است [۳۱].

دسته‌بندی مطالعات براساس نحوه تأثیر سرمایه اجتماعی بر توانمندسازی

از نظر نحوه تأثیر سرمایه اجتماعی بر توانمندسازی، مطالعات پیشین را می‌توان در سه گروه دسته‌بندی کرد: تأثیر سرمایه اجتماعی از طریق ارتباطات اجتماعی بر توانمندسازی، تأثیر سرمایه اجتماعی از طریق اعتماد اجتماعی بر توانمندسازی و تأثیر سرمایه اجتماعی از طریق مشارکت اجتماعی بر توانمندسازی.

نتایج تحقیقات چرمچیان لنگرودی (۱۳۹۵) و قنبری و انصاری (۱۳۹۴) بیانگر آن است که سرمایه اجتماعی به واسطه بهبود ارتباطات اجتماعی به توانمندی افراد منجر می‌شود. این در

حالی است که در مطالعه انجام شده از سوی رئوفی مرام (۱۳۹۱) به تأثیر اعتماد اجتماعی بر توانمندسازی تأکید شده است. همچنین تحقیقات افرادی چون سهامی و همکاران (۱۳۹۰)، فرجی و فعلی (۱۳۸۹)، میترا و کانودو (۲۰۱۲) مؤید تأثیر مشارکت در امور اجتماعی بر توانمندسازی افراد است.

چرمچیان لنگرودی (۱۳۹۵) با بررسی نقش سرمایه اجتماعی بر توانمندسازی زنان مرکبات‌کار به این نتیجه رسید که برای بهبود توانمندی زنان لازم است به متغیرهای سرمایه اجتماعی همچون ارتباطات جمعی توجه شود [۹]. همین‌طور بنا به نتایج حاصله از پژوهش قنبری و انصاری (۱۳۹۴) در زمینه عوامل اجتماعی و اقتصادی مؤثر بر توانمندسازی زنان روستایی این نتیجه حاصل شد که فقدان شبکه‌های ارتباطی از موانع مهم توانمندسازی این قشر است [۲۹]. درحالی‌که، مطالعه انجام شده از سوی رئوفی مرام (۱۳۹۱) بعد از تأیید رابطه سرمایه اجتماعی و توانمندسازی به این نتیجه رسید که اعتماد اجتماعی بیشترین نقش را در توانمندسازی کارکنان بندرها دارد [۲۰]. همچنین سهامی و همکاران (۱۳۹۰) در مطالعه خود دریافتند افزایش مشارکت زنان در فعالیت گروهی و به‌طور کلی بهبود سرمایه اجتماعی زنان موجب ارتقای سطح توانمندسازی آن‌ها خواهد شد [۲۳]. نتایج بررسی فرجی و فعلی (۱۳۸۹) نیز نشان داد که میان سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی و میزان مشارکت زنان در سازمان‌های غیردولتی رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد [۲۷]. در همین زمینه، نتایج تحقیق میترا و کانودو (۲۰۱۲) در زمینه شیوه‌های توانمندسازی روستاییان در بنگال غربی بیانگر این است که کمیت و کیفیت تعامل میان افراد و اعتماد روستاییان به یکدیگر تأثیر درخور توجهی بر توانمندسازی آنان دارد [۵۹].

علاوه بر این، تحقیقات متعددی نیز به تأثیر مستقیم سرمایه اجتماعی بر توانمندی اقشار مختلف جامعه پرداخته‌اند که از جمله می‌توان به پژوهش افرادی چون رضایی و زارعی (۱۳۹۳) در شهرستان قروه اشاره کرد که نشان دادند افزایش میزان سرمایه اجتماعی زنان روستایی به‌طور مستقیم به توانمندسازی آنان منجر می‌شود [۱۷]. در همین زمینه، نتایج تحقیق خلیلی (۱۳۸۸) حاکی از وجود رابطه معنادار بین همه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و توانمندسازی کارکنان دانشگاه علوم پزشکی شیراز است [۱۴]. همچنین، نتایج مطالعه فردو و همکاران (۲۰۰۹) در مناطق روستایی شمال اتیوپی نشان داد که سرمایه اجتماعی یک عامل مهم در توانمندسازی به شمار می‌رود. نکته درخور توجه در این تحقیق وجود تفاوت معنادار بین رابطه سرمایه اجتماعی و توانمندسازی در دو گروه زنان و مردان بود [۴۶]. نتایج پژوهش اهلن (۲۰۰۵) بیانگر آن است که بین اثربخشی طرح‌ها و پروژه‌های توسعه روستایی و سرمایه اجتماعی رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد [۵۲] که به اعتقاد پرینچی (۱۳۹۴) میزان برخورداری هر فرد از این سرمایه‌ها در چگونگی و میزان توانمندی وی در جامعه و ارتقا و بهبود سطح زندگی اجتماعی فرد نقش مؤثری دارد [۶].

زنان روستایی دارای کسب‌وکار خانگی قشری از جامعه‌اند که، به‌رغم محدودیت‌های موجود در محیط زندگی آن‌ها، اگر مورد توجه قرار بگیرند، از محرومیت خارج و باعث بهبود سطح زندگی خود و اطرافیان خود می‌شوند. با توجه به بررسی صورت‌گرفته، در منابع علمی تأکید فراوانی به اهمیت پایش سرمایه اجتماعی و سطح توانمندی و همچنین رابطه این دو شده است و از آنجا که این موارد در جامعه زنان روستایی دارای مشاغل خانگی بررسی نشده است، این پژوهش تلاش کرده است علاوه بر تعیین سطح ابعاد سرمایه اجتماعی و ابعاد مختلف توانمندی زنان روستایی دارای کسب‌وکار خانگی، رابطه آن دو را بین جامعه تحقیق واکاوی کند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر ماهیت کمی، از نظر میزان و کنترل متغیرها از نوع غیرآزمایشی، از نظر هدف در زمره پژوهش‌های کاربردی و از نظر گردآوری داده‌ها پیمایشی است. هدف این تحقیق بررسی تأثیر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر توانمندسازی زنان روستایی است. جامعه آماری پژوهش زنان روستایی دارای مشاغل خانگی شهرستان رزن است که ۲۶۶ نفر به‌منزله نمونه مطالعه شدند. ابزار تحقیق پرسش‌نامه‌ای متشکل از سه بخش اطلاعات فردی و حرفه‌ای، متغیرهای مربوط به سنجش توانمندی (برگرفته از پرسش‌نامه استاندارد بانک جهانی) و سرمایه اجتماعی است که روایی آن از سوی متخصصان تأیید شد. ضریب آلفای کرونباخ در هر دو قسمت پرسش‌نامه بالای ۰/۸۵ به‌دست آمد که بیانگر پایایی آن است. در این تحقیق، منظور از توانمندسازی فرایندی است که زنان را قادر می‌سازد با اعتماد به نفس و خوداتکایی به برطرف کردن نیازهای خود بپردازند و توانایی لازم برای تحقق اهداف خود را به‌دست آورند که با پنج شاخص شایستگی، احساس قدرت، عزت نفس، خوداثربخشی، قدرت تصمیم‌گیری، تحرک اقتصادی و درآمد سنجیده شده است. همچنین، منظور از سرمایه اجتماعی روابط درون‌گروهی و بین‌گروهی است که دستیابی به منافع مشترک را تسهیل می‌کند که سنجش این مؤلفه نیز مجموع نمره‌هایی است که زنان شرکت‌کننده در پاسخ به سؤالات پنج شاخص اعتماد، انسجام، تعامل، تعاون مشارکت به دست آورده‌اند.

عملیات آماری تحقیق در راستای چند هدف جزئی انجام شده است که این اهداف عبارت‌اند از: ۱. بررسی میزان انطباق مدل نظری تحقیق با واقعیت، ۲. توصیف داده‌ها، ۳. تعیین وضعیت سرمایه اجتماعی زنان دارای مشاغل خانگی، ۴. تعیین وضعیت توانمندی زنان دارای مشاغل خانگی، ۵. شناسایی مهم‌ترین فاکتورهای تفکیک‌کننده زنان از نظر سطح توانمندی. به‌منظور دستیابی به هدف اول در جامعه موردنظر، شش شاخص برازش مدل با استفاده از نرم‌افزار Lisrel بررسی شد. همچنین، در راستای هدف دوم، آماره‌های توصیفی نظیر فراوانی، درصد، انحراف معیار، میانگین و ضریب تغییرات استفاده شد. هدف سوم نیز با دسته‌بندی افراد

از نظر سرمایه اجتماعی و استفاده از فرمول ISDM پیگیری شد. همچنین، به منظور دستیابی به هدف چهارم، با بهره‌گیری از نرم‌افزار SPSS₂₀، تحلیل خوشه‌ای انجام شد و در نهایت در راستای هدف پنجم برای شناسایی مؤلفه‌های مهم سرمایه اجتماعی تفکیک‌کننده زنان از نظر سطح توانمندی و میزان اهمیت آنان، تحلیل تشخیصی انجام و نتایج حاصله تحلیل شد.

یافته‌های پژوهش

تحلیل توصیفی ویژگی‌های فردی پاسخ‌گویان نشان می‌دهد میانگین سنی پاسخ‌گویان حدود ۳۲٫۰۳ سال با انحراف معیار ۹٫۵ است. همچنین، تعداد ۹۴ نفر (۳۵٫۳ درصد) بی‌سواد بودند، ۱۵۶ نفر (۵۸٫۸ درصد) دارای تحصیلات ابتدایی تا متوسطه و ۱۶ نفر دارای تحصیلات دانشگاهی در حد فوق‌دیپلم و لیسانس بودند. اطلاعات به‌دست‌آمده درباره وضعیت تأهل پاسخ‌دهندگان نشان می‌دهد که ۸۷ نفر (۳۲٫۵ درصد) مجرد و تعداد ۱۷۹ نفر (۶۷٫۵ درصد) متأهل‌اند.

بررسی برازش مدل

شاخص‌هایی که برای برازش مدل‌های اندازه‌گیری به کار می‌رود عبارت‌اند از: شاخص کای اسکوئر (X^2) شاخص برازش هنجار شده (NFI)، شاخص برازش مقایسه‌ای (CFI) و ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA). مقادیر به‌دست‌آمده برای هر یک از شاخص‌ها در جدول ۱ آورده شده است.

جدول ۱. شاخص‌های برازندگی

شاخص	سطح قابل قبول	معیار مطلوب	مقدار گزارش شده
X^2	مقدار کای اسکوئر جدول	-----	۱۶۶٫۲۱
Df	-----	-----	۷۰
df/X^2	-----	<۳	۲٫۳۷
CFI	۰ (عدم برازش) تا ۱ (برازش کامل)	>۰٫۹۰	۰٫۸۱
NFI	۰ (عدم برازش) تا ۱ (برازش کامل)	>۰٫۸۰	۰٫۹۱
RMSEA	کوچک‌تر از ۰٫۰۸	<۰٫۰۸	۰٫۰۷۳

نسبت کای اسکوتر به درجه آزادی (df/X^2) در این مدل ۲/۳۷ به دست آمده که به دلیل کوچک تر بودن آن از عدد ۳ می توان گفت مدل برازش مناسبی دارد (او و شیو، ۲۰۱۱). علاوه بر این، ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (۰/۰۷۳) در این مدل نشان از برازش خوب و طراحی مناسب ابزار تحقیق دارد. همچنین، مقدار شاخص برازش هنجار شده (NFI) نیز برازش مدل را تأیید کرد.

بررسی وضعیت مؤلفه های سرمایه اجتماعی در زنان روستایی دارای مشاغل خانگی

یکی از هدف های پژوهش حاضر بررسی مؤلفه های سرمایه اجتماعی زنان روستایی دارای مشاغل خانگی شهرستان رزن است. مؤلفه های سرمایه اجتماعی در قالب ۲۵ سؤال تنظیم و در پنج بعد سنجیده شد و با استفاده از فرمول ISDM در چهار دسته بر پایه کمینه، میانگین، انحراف معیار و بیشینه تفکیک شد. نتایج به طور خلاصه در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲. دسته بندی افراد مطالعه شده از لحاظ مؤلفه های سرمایه اجتماعی

مؤلفه ها سطوح	اعتماد		انسجام		تعامل		تعاون		مشارکت	
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
ضعیف	۱۳/۴	۳۶	۱۸	۴۸	۱۴/۸۴	۳۹	۲۲/۴	۶۰	۱۷	۴۵
متوسط	۲۹	۷۷	۲۲/۶	۶۰	۲۱	۵۶	۲۹/۳	۷۷	۱۹/۵	۵۲
خوب	۴۱	۱۰۹	۴۴/۸	۱۱۸	۴۰/۲۵	۱۰۷	۳۱/۳	۸۴	۴۷/۷	۱۲۷
عالی	۱۶/۶	۴۴	۱۴/۲۵	۳۸	۲۳	۶۱	۱۷	۴۵	۱۵/۸	۴۱
بدون پاسخ	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
جمع کل	۲۶۶	۲۶۶	۱۰۰	۲۶۶	۱۰۰	۲۶۶	۱۰۰	۲۶۶	۱۰۰	۲۶۶

همان طور که در جدول ۲ مشاهده می شود، اعتماد اجتماعی افراد مطالعه شده در ۱۳/۴ درصد از موارد کم، در ۲۹ درصد از افراد متوسط، ۴۱ درصد زیاد و ۱۶/۴ درصد خیلی زیاد است (جدول ۳). در حالی که میزان انسجام اجتماعی ۱۸ درصد از زنان مطالعه شده کم، ۲۲/۶ درصد متوسط، ۴۴/۲ درصد زیاد و ۱۴/۱۵ درصد خیلی زیاد است (جدول ۲).

همچنین، با توجه به نتایج به دست آمده مشخص شد که میزان تعامل اجتماعی ۱۴/۸ درصد از زنان روستایی دارای مشاغل خانگی مطالعه شده کم، ۲۱ درصد متوسط، ۴۰/۲۵ درصد زیاد و ۲۳ درصد خیلی زیاد است. علاوه بر این، میزان تعاون اجتماعی ۲۲/۴ درصد از زنان روستایی دارای مشاغل خانگی مطالعه شده کم، ۲۱ درصد متوسط، ۴۰/۲۵ درصد زیاد و ۲۳ درصد خیلی زیاد است؛ به عبارتی، می توان گفت وضعیت تعامل اجتماعی افراد مطالعه شده در سطح متوسط

به بالا قرار دارد و همچنین بررسی شاخص مربوط به مشارکت اجتماعی نشان داد که میزان مشارکت اجتماعی ۱۷ درصد از زنان روستایی دارای مشاغل خانگی در حد کم، ۱۹/۵ درصد متوسط، ۴۷/۷ درصد زیاد و ۱۵/۸ درصد خیلی زیاد است (جدول ۲).

تحلیل خوشه‌ای

در این تحقیق، به منظور گروه‌بندی افراد براساس توانمندی از تحلیل خوشه‌ای^۱ به روش K میانگین^۲ استفاده شده است. این روش سعی دارد گروه‌هایی از موارد یا موضوعات تحت مطالعه را براساس ویژگی‌های انتخاب‌شده شناسایی و خوشه‌بندی کند. افراد خوشه اول توانمند، خوشه دوم نسبتاً توانمند و خوشه سوم ضعیف‌اند. افراد در این خوشه‌ها براساس ۷ شاخص توانمندی (شایستگی، احساس قدرت، عزت نفس، خودآثربخشی، قدرت تصمیم‌گیری، تحرک اقتصادی و درآمد) از هم مجزا شده‌اند؛ به طوری که افراد قرارگرفته در داخل هر خوشه از نظر مجموع این شاخص‌ها بیشترین فاصله را با میانگین خوشه‌های دیگر دارد و بیشترین شباهت را از نظر مجموع شاخص‌ها (میانگین نمره توانمندی) دارند. در جدول ۳، فاصله مرکز هر خوشه با خوشه‌های دیگر از نظر هر یک از شاخص‌های توانمندی نمایش داده شده است؛ مثلاً، میانگین نمره‌ای که افراد توانمند در شاخص «شایستگی» کسب کرده‌اند ۰/۹۸ با مرکز سایر گروه‌ها (افراد توانمند و نسبتاً توانمند) تفاوت دارد. همچنین نمره کسب‌شده از سوی افراد ضعیف در شاخص «احساس قدرت» ۰/۱۵ با دیگران تفاوت دارد (در این بخش، اعداد به صورت مطلق و فاقد واحدند و صرفاً بیانگر میانگین امتیاز کسب‌شده از سوی افراد است و مبنایی برای انجام دادن مراحل بعدی به منظور رسیدن به ۳ گروه مجزا از نظر توانمندی است).

جدول ۳. فاصله مرکز هر خوشه با خوشه‌های دیگر

شاخص	خوشه ۱	خوشه ۲	خوشه ۳
شایستگی	۰/۹۸	۰/۷۸	۱/۳۰
احساس قدرت	۰/۱۵	۷/۰۱	۰/۰۰
عزت نفس	۰/۹۷	۱/۵۲	۰/۷۰
خودآثربخشی	۰/۳۹	۰/۲۹	۴/۷۱
قدرت تصمیم‌گیری	۱/۰۲	۱/۹۵	۰/۰۶
تحرک اقتصادی	۱/۰۸	۱/۶۷	۰/۰۰
درآمد	۱/۰۰	۱/۰۵	۰/۹۷

1. cluster analysis
2. K-Means

براساس نتایج تحلیل واریانس (جدول ۴)، مراکز خوشه‌های تشکیل شده از نظر همه شاخص‌ها، به جز شاخص درآمد زنان دارای مشاغل خانگی، تفاوت معناداری دارند. به عبارت دیگر، شایستگی، احساس قدرت، عزت نفس، خوداثربخشی، قدرت تصمیم‌گیری، تحرک اقتصادی بین سه خوشه تشکیل شده باهم تفاوت معنادار دارند و این نشان‌دهنده سطوح کاملاً متفاوت ابعاد توانمندی در این سه خوشه است.

بر این اساس، زنان روستایی دارای مشاغل خانگی از طریق شاخص‌های توانمندی به سه گروه موفق، نسبتاً موفق و ناموفق تقسیم شدند؛ به طوری که گروه‌های تفکیک شده با یکدیگر بیشترین شباهت و مشاهدات گروه‌های مختلف نسبت به یکدیگر کمترین شباهت را داشت.

سه گروه ایجاد شده از زنان دارای مشاغل خانگی مطالعه شده، که تحت عناوین: ۱. زنان دارای مشاغل خانگی توانمند، ۲. زنان دارای مشاغل خانگی نسبتاً توانمند و ۳. زنان دارای مشاغل خانگی ضعیف نام‌گذاری شده‌اند. همان‌گونه که از جدول ۵ برمی‌آید، از نظر شاخص‌های توانمندی فقط ۱۵ درصد از زنان روستایی مطالعه شده توانمندند و بیشتر (بیش از ۶۰ درصد) از نظر توانمندی ضعیف‌اند و ۲۴٫۰۶ نیز نسبتاً توانمندند.

جدول ۴. تحلیل واریانس مراکز خوشه‌ها

معناداری	F	شاخص
۰٫۰۰۰	۲۲٫۶۷۲	شایستگی
۰٫۰۰۰	۱۱۲۰٫۵۱	احساس قدرت
۰٫۰۰۰	۱۶٫۷۸۷	عزت نفس
۰٫۰۰۰	۲۹۳٫۴۸۹	خوداثربخشی
۰٫۰۰۰	۱۶٫۴۳۷	قدرت تصمیم‌گیری
۰٫۰۰۰	۱۶٫۹۰۹	تحرک اقتصادی
۰٫۸۲۳	۰٫۱۹۵	درآمد

جدول ۵. گروه‌بندی زنان دارای مشاغل خانگی به روش تحلیل خوشه‌ای

گروه	فراوانی	درصد
توانمند	۴۲	۱۵٫۷۸
نسبتاً توانمند	۶۴	۲۴٫۰۶
ضعیف	۱۶۰	۶۰٫۱۵
کل	۲۶۶	۱۰۰

نتایج تحلیل تشخیصی

هدف از انجام دادن تحلیل تشخیصی^۱، شناسایی عامل‌های مهم متمایزکننده سطوح توانمندی زنان دارای مشاغل خانگی است. به عبارت دیگر، به دنبال این هستیم که نشان دهیم کدام مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بیشترین تأثیر را در تفکیک افراد توانمند و غیرتوانمند دارند. همچنین، با استفاده از توابع تشکیل شده می‌توان با جای‌گذاری سطح سرمایه اجتماعی نوع توانمندی فرد را مشخص کرد.

با توجه به اینکه افراد مطالعه شده از نظر توانمندی به سه گروه تقسیم شده‌اند، حداکثر می‌توان دو تابع تشخیصی تشکیل داد تابع اول برای جداکردن افراد ضعیف از سایر نمونه‌ها و تابع دوم برای جداکردن افراد نسبتاً توانمند از افراد توانمند. براساس نتایج حاصل از تحلیل تشخیصی، مقدار همبستگی کانونی محاسبه شده برای تابع اول معادل ۰/۶۹۹ است که با استفاده مجذور از این عدد (۴۸/۸) می‌توان قدرت تشخیص تابع را مشخص کرد. لذا می‌توان گفت تابع اول ۴۸/۸ درصد از تغییراتی را که سرمایه اجتماعی در میزان توانمندی افراد ایجاد می‌کند مشخص می‌کند. همچنین، تابع دوم ۲۵/۷ درصد از واریانس نمره تشخیصی را تبیین می‌کند بنابراین، تابع دوم ۲۵/۷ درصد از تغییراتی را که سرمایه اجتماعی در سطح توانمندی افراد خوشه ۲ (نسبتاً توانمند) و خوشه ۳ (افراد توانمند) ایجاد می‌کند می‌تواند تشخیص دهد. مقدار لامبدای ویلکز^۲، کای اسکوتر و سطح معناداری آن نشان‌دهنده معناداری توابع تشخیصی استخراج شده و قدرت تمییز خوب آن‌هاست. مقدار کای اسکوتر برای تابع اول برابر با ۱۹۹/۵۸۸ بود که در سطح ۱ درصد معنادار بود. این آماره بر معناداری و قدرت تمییز خوب تابع تشخیصی دلالت دارد. تابع دوم نیز با مقدار کای اسکوتر ۱۲/۱۶۴ در سطح ۱ درصد معنادار است. لذا توابع به‌دست آمده در سطح ۹۹ درصد قابلیت اعتماد دارند.

جدول ۶. مقدار همبستگی کانونی در توابع تشخیصی

مقدار ویژه	درصد واریانس	درصد جمعی	همبستگی کانونی	قدرت تشخیص (مجذور مقدار همبستگی کانونی)
۰/۹۵۸	۹۵/۶	۹۵/۶	۰/۶۹۹	۴۸/۸
۰/۰۴۵	۴/۴	۱۰۰	۰/۵۰۷	۲۵/۷

جدول ۷. مقدار کای دو و لامبدای ویلکز در تابع تشخیصی

لامبدای ویلکز	کای اسکوتر	معناداری
۰/۴۸۹	۱۹۹/۵۸۸	۰/۰۰۰
۰/۹۵۷	۱۲/۱۶۴	۰/۰۰۲

1. Discriminant Analysis
2. Wilks Lambda

انتخاب متغیرها برای ورود به تحلیل بر مبنای حداقل لامبدای ویلکز انجام گرفت و متغیرها در ۳ گام بر اساس کمترین مقدار لامبدای ویلکز وارد تحلیل تشخیصی شدند. جدول ۸ نشان‌دهنده متغیرهایی است که در تحلیل وارد شده و در معادله تشخیصی قرار گرفته‌اند. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، در گام اول عامل مشارکت اجتماعی و در گام‌های بعدی به ترتیب اعتماد اجتماعی و انسجام اجتماعی وارد تحلیل شده‌اند. پس از وارد شدن هر متغیر مستقل به تحلیل تشخیصی، که بر اساس حداقل مقدار لامبدای ویلکز صورت می‌گیرد، مقدار لامبدا مجدداً با توجه به سایر عوامل در آن گام تحلیل و محاسبه می‌شود. بدین ترتیب، مقدار لامبدای ویلکز محاسبه شده برای متغیرهای وارد شده به تحلیل تشخیصی در گام آخر برای عامل مشارکت اجتماعی ۰/۵۵۵، برای اعتماد اجتماعی ۰/۵۴۸ و برای انسجام اجتماعی ۰/۵۱۲ است.

مقادیر ماتریس ساختار در واقع نشان‌دهنده میزان همبستگی خطی بین هر متغیر و توابع تشخیصی است. به عبارت دیگر، مقادیر ماتریس ساختار انعکاس‌دهنده مقدار واریانسی است که از سوی هر متغیر مستقل در خصوص تابع تشخیص تبیین می‌شود. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، این میزان همبستگی برای همه متغیرها در هر دو تابع استخراج شده نشان داده شده است.

جدول ۸. متغیرهای وارد شده در مدل در طی گام‌های تحلیل تشخیصی

گام	متغیر	لامبدای ویلکز	مقدار تحمل ^۱
۱	مشارکت اجتماعی		۱/۰۰۰
۲	مشارکت اجتماعی	۰/۶۹۴	۰/۹۴۹
	اعتماد اجتماعی	۰/۶۰۳	۰/۹۴۹
۳	مشارکت اجتماعی	۰/۵۵۵	۰/۷۰۲
	اعتماد اجتماعی	۰/۵۴۸	۰/۹۰۷
	انسجام اجتماعی	۰/۵۱۲	۰/۶۷۶

جدول ۹. مقادیر ماتریس ساختار در تابع تحلیل تشخیصی

متغیرها	تابع ۱	مقادیر ماتریس ساختار
مشارکت اجتماعی	۰/۸۲۰	تابع ۲
اعتماد اجتماعی	۰/۶۶۴	
انسجام اجتماعی	۰/۷۷۲	

بر اساس جدول ماتریس، ساختار عامل مشارکت اجتماعی بیشترین همبستگی را با نمره تشخیصی تابع ۱ دارد (۰/۸۲۰) و بیشترین نقش را در تبیین مقدار واریانس کلی، که از سوی متغیرهای مستقل در خصوص تابع تشخیص ۱ تبیین می‌شود، ایفا می‌کند؛ در حالی که اعتماد اجتماعی بیشترین همبستگی (۰/۶۴۸) را با نمره تابع تشخیص ۲ دارد.

جدول ۱۰ ضرایب استاندارد شده و ضرایب استاندارد نشده، تابع تشخیص یا متمایز کننده سه گروه را مشخص می‌کند. ضرایب استاندارد نشده، به منظور تعیین معادله تشخیصی یا متمایز کننده سه گروه استفاده می‌شود. ضرایب استاندارد شده توابع نیز بیانگر اهمیت نسبی هر متغیر مستقل در تمایز بین سه گروه است؛ به عبارتی، دو تابع ذیل می‌توانند حداکثر تمایز را بین گروه‌ها ایجاد کنند.

جدول ۱۰. مقادیر استاندارد شده و استاندارد نشده در تابع تحلیل تشخیصی

متغیرهای مستقل	مقادیر استاندارد نشده		مقادیر استاندارد شده	
	تابع تشخیصی ۱	تابع تشخیصی ۲	تابع تشخیصی ۱	تابع تشخیصی ۲
	(Z ₁)	(Z ₂)	(z ₁)	(z ₂)
مشارکت اجتماعی (X ₁)	۱,۵۰۲	۲,۵۲۰	۰,۵۲۸	۰,۸۸۶
اعتماد اجتماعی (X ₂)	۰,۳۸۲	۰,۶۶۶	۰,۴۳۹	۰,۷۶۶
انسجام اجتماعی (X ₃)	۱,۲۶۸	۱,۰۰۴	۰,۳۵۷	۰,۲۸۳
ضریب ثابت	-۴,۱۵۱	-۰,۳۲۴	--	--

بر اساس مقادیر استاندارد نشده، معادله‌های تشخیصی متمایز کننده زنان روستایی دارای مشاغل خانگی از نظر توانمندی را می‌توان به شرح ذیل ارائه کرد:

$$z = -۱,۵۱۴ + ۱,۵۰۲x_1 + ۰,۳۸۲x_2 + ۱,۲۶۸x_3$$

$$z = -۰,۳۲۴ + ۲,۵۲۰x_1 + ۰,۶۶۶x_2 + ۱,۰۰۴x_3$$

جدول ۱۱. مراکز ثقل مشاغل خانگی در تابع تشخیصی

گروه	مراکز ثقل تابع ۱	مراکز ثقل تابع ۲
افراد توانمند (موفق)	۱,۷۱۶	۰,۰۶۶
افراد نسبتاً توانمند (نسبتاً موفق)	-۰,۱۲۰	-۰,۲۱۶
افراد ضعیف (ناموفق)	-۰,۴۴۲	-۰,۵۴۳

مراکز ثقل گروه‌ها، که در واقع میانگین مقادیر استاندارد شده (z-score) برای هریک از زنان روستایی دارای مشاغل خانگی موفق (توانمند)، نسبتاً موفق (نسبتاً توانمند) و ناموفق (ضعیف) را نشان می‌دهند، در جدول ۱۱ آمده‌اند.

بر اساس این مراکز ثقل، می‌توان تشخیص داد که وضعیت افراد از نظر توانمندی چگونه است. با قراردادن مقادیر متغیرهای تشخیصی هریک از افراد می‌توان این مقدار را با میانگین

مراکز ثقل مقایسه کرد و اگر مقدار به دست آمده Z در تابع ذکر شده کمتر از میانگین مراکز ثقل بود، او را جزء افراد ناموفق (ضعیف) و اگر بالاتر بود، جزء افراد موفق از نظر توانمندی دانست. به منظور تعیین میزان موفقیت نیز از تابع تشخیصی دوم استفاده می‌شود، که به ترتیب ذکر شده از مقدار Z برای تشخیص استفاده می‌شود.

بحث و نتیجه گیری

کیفیت و توانمندی نیروی انسانی از عوامل مهم پیشرفت و تداوم حیات جامعه است و نقش آن در تحقق اهداف توسعه انکارناپذیر است. در توسعه روستایی نیز توجه به عوامل مؤثر بر توانمندسازی افراد، به ویژه زنان، امری لازم است که در این میان نقش زنان فعال روستایی دارای مشاغل خانگی اهمیت و جایگاه خاصی دارد. شواهد موجود بیانگر وضعیت نامناسب زنان روستایی دارای مشاغل خانگی از حیث توانمندی است که با عنایت به اهمیت این قشر و پیش نیاز بودن توانمندسازی آنان برای پیشبرد اهداف توسعه ای وضعیت توانمندی مؤکد نیاز بررسی عمیق تر بازدارنده ها و تسهیل کننده های مقوله توانمندسازی زنان روستایی است. علاوه بر این، این گروه از جامعه به اقتضای جنسیت و محدودیت های ناشی از شرایط حاکم بر محیط زندگی آنان به برنامه جامع و دقیق تری برای توانمندسازی نیاز دارند. لذا تحقیق حاضر به بررسی تأثیر مؤلفه های سرمایه اجتماعی بر این مهم پرداخته است. در این زمینه، ابتدا سطح برخورداری از این متغیر در جامعه مورد نظر سنجیده می شود که براساس نتایج طبقه بندی ISDM، وضعیت سرمایه اجتماعی افراد مطالعه شده در سطح متوسط قرار دارد. سپس تأثیر مؤلفه های سرمایه اجتماعی بر توانمندسازی واکاوی شد که تحلیل تشخیصی نشان داد به ترتیب عامل مشارکت اجتماعی، اعتماد اجتماعی و انسجام اجتماعی از عوامل تأثیرگذار مهم بر توانمندسازی زنان روستایی است و بستر لازم را برای به ثمر رسانیدن رشد شخصیتی و ارتقای توانمندی های ذهنی و فکری زنان روستایی فراهم می آورد.

بدیهی است هرچه میزان سرمایه اجتماعی بین زنان روستایی افزایش یابد، به همان نسبت توانمندی و توانایی زنان در برخورد با آسیب های اجتماعی بیشتر خواهد شد. به عبارت دیگر، سرمایه اجتماعی با ایجاد همبستگی بین افراد به منزله منبع کنش های اجتماعی و با افزایش همکاری در جهت رسیدن به منافع عمومی، تسهیل کنش جمعی و ایجاد مشارکت، انسجام و اعتماد بین زنان به توانمندسازی و بهبود توانمندی های آنان در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی و سیاسی و در نتیجه به پررنگ تر شدن نقش آنها در فرایند توسعه روستایی منجر می شود. درحقیقت، سرمایه اجتماعی ابزاری برای توانمندسازی بر پایه افکار عمومی و ارتباطات است و وسیله ای برای توسعه پایدار مبتنی بر استقلال و کرامت انسانی محسوب می شود. با توجه به نتایج به دست آمده، مشخص شد که از نظر شاخص های توانمندی اکثریت (بیش از ۶۰

درصد) از نظر توانمندی ضعیف‌اند. از آنجا که سه بعد سرمایه اجتماعی تأثیر چشمگیری در سطح توانمندی این افراد دارد، سرمایه اجتماعی با ایجاد هنجارها و تشکیل شبکه‌هایی که قادر به کنش جمعی‌اند دسترسی به منابع مالی و دارایی‌های اجتماعی و در نتیجه توانایی افراد برای کنترل زندگی خویش را افزایش می‌دهد.

نتیجه تحقیق حاضر در زمینه تأثیر سرمایه اجتماعی بر توانمندی با برخی نتایج تحقیقات پیشین افرادی چون میترا و کانودو (۲۰۱۲)، فردو (۲۰۰۹)، گروتارت (۲۰۰۳)، مایوکس (۲۰۰۱)، صالحیان بهروز (۲۰۱۳)، چرمچیان لنگرودی (۱۳۹۵)، پرینچی (۱۳۹۴)، حیدری ساربان (۱۳۹۴) و رضایی و زارعی (۱۳۹۳) همسوست.

با توجه به نتایج تحقیق پیشنهاد می‌شود از طریق تقویت تشکلهای گروهی و شبکه‌های اجتماعی همچون تعاونی‌ها و انجمن‌های زنان روستایی و شبکه‌های تولیدی، زمینه‌های افزایش انسجام، اعتماد و مشارکت گروهی و تسهیل کنش جمعی و تبع آن توانمندسازی زنان را فراهم کرد. همچنین، برای ارتقای توانمندی‌های زنان روستایی و بهره‌مندی از مزایای مشارکت آنان در برنامه‌های توسعه لازم است در جهت رفع موانع قانونی و همچنین وضع قوانین حمایتی از ایشان اهتمام ورزید تا با افزایش میزان مشارکت اجتماعی شرایط لازم برای بهبود سطح سرمایه اجتماعی و به تبع آن توانمندسازی فراهم شود. همچنین، با بهره‌گیری از ظرفیت رسانه‌های گروهی، برنامه‌های ترویجی در سطح روستا و برگزاری کارگاه‌ها و کلاس‌های آموزشی با هدف بهبود ارتقای سطح دانش و آگاهی زنان نسبت به حقوق، توانمندی‌ها و استعدادهای خود، مشارکت اجتماعی و فرصت‌های اقتصادی می‌تواند گامی مؤثر در راستای بهبود مشارکت اجتماعی زنان روستایی باشد.

منابع

- [۱] احمدی فیروزجائی، علی؛ صدیقی، حسن؛ محمدی، محمدعلی (۱۳۸۶). «مقایسه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی کشاورزان عضو و غیر عضو تعاونی تولید روستایی». فصل‌نامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، س ۶، ش ۲۳، ص ۱۱-۹۳.
- [۲] ازکیا، مصطفی فیروزآبادی، سید احمد (۱۳۸۳). «سرمایه اجتماعی و نقش آن در تشکلهای تولیدی حوضه آبخیز کرخه»، مجله جامعه‌شناسی/یران، ۵، ش ۴، ص ۴۹-۷۲.
- [۳] ازکیا، مصطفی؛ فیروزآبادی، سید احمد (۱۳۸۷). «بررسی سرمایه اجتماعی در انواع نظام‌های بهره‌برداری از زمین و عوامل مؤثر بر تبدیل بهره‌برداری‌های دهقانی به تعاونی». فصل‌نامه علوم اجتماعی، ش ۳۳، ص ۷۸-۹۸.
- [۴] انصاری، حمید (۱۳۸۴). مبانی تعاون. تهران: دانشگاه پیام نور.

- [۵] بزی، خدارحم؛ حیدری، فاطمه (۱۳۹۵). «بررسی سرمایه اجتماعی در محلات مختلف شهر داراب»، نشریه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، س ۷، ش ۲۴، ص ۱۴۳-۱۵۶.
- [۶] پرپنچی، سید ابوالفضل (۱۳۹۴). تبیین نقش سرمایه اجتماعی در توانمندسازی مددجویان تحت پوشش، کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، روان‌شناسی و علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شرق.
- [۷] ترابی، یوسف؛ افراز کنجین، ضیا؛ رضایی، نورمحمد (۱۳۹۳). «بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و توانمندسازی روان‌شناختی کارکنان نیروی انتظامی»، فصل‌نامه دانش انتظامی یزد، دوره اول پاییز، ص ۹۱-۱۱۵.
- [۸] توکلی مرتضی؛ تاجبخش، کاظم (۱۳۸۷). «بررسی و تحلیلی میزان سرمایه اجتماعی در مناطق شهری و روستایی مرزی سیستان»، فصل‌نامه روستا و توسعه، س ۱۱، ش ۲، ص ۱۴۳-۱۶۲.
- [۹] چرمچیان لنگرودی، مهدی (۱۳۹۵). «نقش سرمایه اجتماعی بر توانمندسازی زنان مرکبات کار شهرستان ساری»، فصل‌نامه زن و جامعه، س ۷، اول، ص ۱-۲۸.
- [۱۰] حیدری ساربان، وکیل (۱۳۹۴). «مقایسه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اعضای تعاونی‌های تولیدی و کشاورزان غیرعضو تعاونی‌های تولیدی در مناطق روستایی»، جغرافیا و آمایش شهری منطقه‌ای، ۱۷، ص ۳۰-۱۹.
- [۱۱] خاکپور، براتعلی (۱۳۹۴). «سرمایه اجتماعی، توانمندسازی زنان حاشیه‌نشین و بازار کار شهری»، مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری، س ۲، ص ۶۹-۸۰.
- [۱۲] خانی، فضلیه؛ سوری، فرشاد (۱۳۹۱). «رویکرد جنسیتی در تحلیل رضایت‌مندی روستاییان از عملکرد دهیاران»، فصل‌نامه انجمن جغرافیای ایران، س ۱۰، ش ۳۲، ص ۱۰۱-۱۲۶.
- [۱۳] خسروی، محمدعلی؛ دهشیار، حسین؛ ابطحی، صفی‌ناز سادات (۱۳۹۲). «چگونگی توانمندسازی زنان در عرصه تصمیم‌گیری سیاسی در ساختار تصمیم‌گیری ملی و بین‌المللی»، مطالعات روابط بین‌الملل، س ۵، ش ۲۰، ص ۹۹-۱۳۲.
- [۱۴] خلیلی، مهناز (۱۳۸۸). «رابطه بین سرمایه اجتماعی و توانمندسازی کارکنان در دانشگاه علوم پزشکی شیراز»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته مدیریت دولتی، دانشگاه پیام نور شیراز.
- [۱۵] خواجه‌نوری، بیژن؛ مقدس، علی‌اصغر (۱۳۸۷). «جهانی‌شدن و سرمایه اجتماعی زنان»، مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، ش ۵، ص ۱۳۱-۱۵۴.
- [۱۶] رجب‌بیگی، مجتبی؛ احمدی، سید علی‌اکبر؛ حسینی، سیده الهام (۱۳۹۱). بررسی ارتباط بین سرمایه اجتماعی و توانمندسازی روان‌شناختی کارکنان، کنفرانس ملی حسابداری، مدیریت مالی و سرمایه‌گذاری.

- [۱۷] رضایی، روح‌الله؛ زارعی، شیما (۱۳۹۳). «بررسی دیدگاه زنان روستایی درباره تأثیر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر توانمندسازی آنان»، زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۲، ش ۲، ص ۲۸۷-۳۰۴.
- [۱۸] رضوانی، محمدرضا (۱۳۸۳). مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران، تهران: قومس.
- [۱۹] روستا، کوروش؛ تاجریزی، الهام؛ زمانی‌پور، اسداله (۱۳۸۹). «عوامل مؤثر بر مشارکت زنان روستایی در تعاونی‌های تولیدی»، مجله تعاون، س ۲، ش ۲۱، ص ۹۲-۱۰۹.
- [۲۰] رئوفی مرام، ناجی (۱۳۹۱). «تأثیر سرمایه اجتماعی در توانمندسازی کارکنان سازمان بندرها و دریانوردی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تحقیقات کهگیلویه و بویراحمد دانشکده علوم انسانی، گروه مدیریت.
- [۲۱] زاهدی، محمدجواد؛ شینانی، ملیحه؛ علی‌پور، پروین (۱۳۸۸). «رابطه سرمایه اجتماعی با رفاه اجتماع»، فصل‌نامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، س ۳، ش ۳۲، ص ۱۰۹-۱۲۹.
- [۲۲] سعادت، رحمان (۱۳۸۵). «تخمین سطح و توزیع سرمایه اجتماعی استان‌ها»، فصل‌نامه رفاه اجتماعی، س ۶، ش ۲۳، ص ۱۱۶-۱۲۹.
- [۲۳] سهامی، سوسن؛ سرایی، حسین؛ کلدی، علیرضا (۱۳۹۰). «رابطه سرمایه اجتماعی با ارزش‌های معطوف به توسعه زنان»، فصل‌نامه رفاه اجتماعی، س ۱۱، ش ۴۲، ص ۲۵۵-۲۷۹.
- [۲۴] شکوری، علی؛ رفعت‌جاه، مریم؛ جعفری، معصومه (۱۳۸۹). «مؤلفه‌های توانمندی زنان و تبیین عوامل مؤثر بر آن‌ها»، پژوهش زنان، س ۵، ش ۱۷، ص ۱-۲۶.
- [۲۵] شکوری، علی؛ رفعت‌جاه، مریم؛ جعفری، معصومه (۱۳۸۶). «مؤلفه‌های توانمندی زنان و تبیین عوامل مؤثر بر آن‌ها»، پژوهش زنان، دوره ۵، ش اول، بهار و تابستان، ص ۲۶.
- [۲۶] غلامپور، محمدرضا (۱۳۸۸). «سرمایه اجتماعی»، ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی فرهنگی، ش ۱۱۳-۱۱۴، ص ۹۴-۹۷.
- [۲۷] فرجی سبکبار، حسنعلی؛ نعمتی، مرتضی؛ خاکی، افشین (۱۳۸۸). «ارزیابی نقش ICT در توانمندسازی زنان روستایی»، مجله انجمن جغرافیای ایران، س ۷، ش ۲۲، ص ۱۵۹-۱۷۳.
- [۲۸] فرجی، لیلا؛ فعلی، جواد (۱۳۸۹). «بررسی تأثیر سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی بر میزان مشارکت زنان در سازمان‌های غیردولتی»، فصل‌نامه علمی-پژوهشی برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ش ۴، ص ۱۶۸.
- [۲۹] قاسمی، وحید؛ اسماعیلی، رضا؛ ربیعی (۱۳۸۵). «سطح‌بندی سرمایه اجتماعی در شهرستان‌های استان اصفهان»، فصل‌نامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، س ۶، ش ۲۳، ص ۲۲۵-۲۴۸.
- [۳۰] قنبری، یوسف؛ انصاری، رحیمه (۱۳۹۴). «شناسایی و تبیین عوامل اجتماعی و اقتصادی

- مؤثر بر توانمندسازی زنان روستایی»، مجله پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی، س ۴، ش، ص ۱-۱۰.
- [۳۱] کرمانی مجرد، مجتبی (۱۳۸۸). «نقش سرمایه اجتماعی در توسعه پایدار با تأکید بر توسعه پایدار روستایی»، همایش ترویج کشاورزی، شیراز.
- [۳۲] کشاورز، علی حسین؛ حسینی، سید احمد و دیگران (۱۳۹۱). «بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و توانمندی روان‌شناختی کارکنان»، دوماهنامه علمی پژوهشی شاهد، س ۱۸، ش ۵۰، ص ۳۲۹-۳۴۴.
- [۳۳] کلدی، علیرضا؛ سلحشوری، پروانه (۱۳۹۱). «بررسی تأثیر حمایت اجتماعی بر توانمندسازی زنان»، مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران، س ۴، ش ۴، ص ۷-۲۲.
- [۳۴] کلانتری، خلیل؛ سروش‌مهر، هما (۱۳۸۹). «بررسی عوامل تسهیل‌کننده و بازدارنده توانمندسازی اقتصادی زنان روستایی (مطالعه موردی شهرستان همدان)»، توسعه روستایی، دوره اول، ش ۲، ص ۱۰۷-۱۲۴.
- [۳۵] ماجدی، سید مسعود؛ لهسایی‌زاده، عبدالعلی (۱۳۸۵). «بررسی رابطه بین متغیرهای زمینه‌ای، سرمایه اجتماعی و رضایت از کیفیت زندگی: مطالعه موردی در روستاهای استان فارس»، فصل‌نامه روستا و توسعه. س ۹، ش ۴، ص ۹۱-۱۳۶.
- [۳۶] محمدی، محمدعلی؛ شعبانعلی فمی، حسین دیگران (۱۳۸۹). «تعیین شاخص‌های مناسب اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی در رتبه‌بندی دانشکده‌های کشاورزی»، فصل‌نامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی. س ۱۰، ش ۳۷، ص ۳۵۱-۳۸۲.
- [۳۷] مرادی، گل‌مراد؛ بوستانی، داریوش؛ همتی‌فر، محمدرضا (۱۳۹۱). «بررسی رابطه بین مسئولیت اجتماعی و سلامت روانی مهاجران (مطالعه‌شده: شهر طبس)»، جامعه‌شناسی کاربردی، س ۲۳، شماره پیاپی ۴۵، ص ۱۴۹-۱۷۰.
- [۳۸] میری، غلامرضا؛ جعفر، جوان و دیگران (۱۳۸۹). «نقش سرمایه اجتماعی در توسعه روستایی مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، ۸، ش ۱۴، ص ۳۰-۴۹.
- [۳۹] ناطق‌پور، محمدجواد فیروزآبادی، سید احمد (۱۳۸۵). «شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و فراتحلیل عوامل مؤثر بر آن»، فصل‌نامه علوم اجتماعی، ش ۲۸، ص ۱۶۱-۱۹۰.
- [۴۰] نوری‌پور، مهدی؛ توکلی‌تبار، زهرا؛ میرزایی، شهاب (۱۳۹۳). «سنجش سرمایه اجتماعی زنان عضو و غیرعضو تعاونی روستایی بخش مرکزی شهرستان چرام»، نشریه زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۲، ش ۱، ص ۱۳۵-۱۵۱.
- [41] Aazami, M., Soroushmehr, H. and Saadi, H. (2012). "The path analysis of social capital components in economic empowering of rural women in Iran", *International Journal of Sustainable Development*, 9, PP 109 -114.
- [42] Bourdieu, P. (1986). *The Forms of Capital*, In Richardson, J. (ed), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood Press.

- [43] Canadian International Development Association (2010). *Guide to Gender Sensitive Indicators*, CIDA, Canada.
- [44] Coleman, J. (1988). "Social capital in the creation of human capital". *American Journal of Sociology*, Volume 94, PP 95-120
- [45] Cummings, T. G., & Worley, C. G. (2014). *Organization development and change*. Cengage learning.
- [46] Dudwick, N., Kuehnast, K., Nyhan Jones, V. and Woolcock, M. (2006). *Analyzing social capital in context: A guide to using qualitative methods*. World Bank Institute, Washington, D.C.
- [47] Fredu, N., Mathijs, E., Deckers, J. and Tollens, E. (2009). *Gender, social capital and empowerment in Northern Ethiopia*, Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No, 24629.
- [48] Fukuda-Parr, S., Yamin, A. E., & Greenstein, J. (2014). "The power of numbers: a critical review of millennium development goal targets for human development and human rights". *Journal of Human Development and Capabilities*, 15(2-3), PP 105-117.
- [49] Fukuyama, F. (2000). *Social Capital and Civil Society*, IMF Working Paper Wp/00/74, April.
- [50] Fukuyama, Francis (2000). *Social Capital and Civil Society*, IMF Working Paper Wp/00/74, April.
- [51] Galić, A. (2013). "Empowering women farmers: The case of participatory plant breeding in ten Syrian households". *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 34 (1), PP 58-92.
- [52] Grootaert, C. (2003). *On the relationship between empowerment, social capital and community driven development*, World Bank, Working Paper No. 33074.
- [53] Ihlen, Manner (2005). "The Power of Social Capital: Adapting Bourdieu to the Study of Public Relations", *Public relation Review*, and 31,492-496.
- [54] Jackson, M. A. (2010). *Empowering Women of Nepal: An Experience of Empowerment in the Land of the Himalaya*. M.A Thesis, Prescott College in Adventure Education.
- [55] Jain, D. and Jain, B. (2012). "Does microfinance empower rural women? An empirical study in Udaipur district, Rajasthan", *Journal of Arts, Science & Commerce*, 1, PP 7689.
- [56] Kefela, G. (2011). "Implications of financial literacy in developing countries". *African Journal of Business Management*, 5(9), 3699.
- [57] Malhotra, Anju, and Sidney Ruth Schuler. (2005). "Women's empowerment as a variable in international development", *Measuring empowerment: Cross-disciplinary perspectives*: PP 71-88.
- [58] Manuel, J., Francisco, J. and Felix, A. (2009). "Exploring the impact of individualism and uncertainty avoidance in web-based electronic learning: An empirical analysis in European educationA", *Computer & Education*, 52, PP 588-598.
- [59] Mayoux, L. (2001). "Tackling the down side: Social capital, women's

- empowerment and micro,finance in Cameroon“, *Journal of Development and Change*, 32, PP 435-464
- [60] Mitra, S. and Kundu, A. (2012). “Assessing empowerment through generation of social capital“, *Journal of Business and Social Research*, 6, PP 72-84.
- [61] Moyle, T. L.; Dollard, M.; Narayan, Biswas, S. (2006). “Personal and Economic Empowerment in Rural Indian Women A Self-help Group Approach“. *International Journal of Rural Management*. Vol. 2, No. 2, PP 245-266.
- [62] Parveen, S. (2007). “Gender awareness of rural women in Bangladesh“, *Journal of International Women’s Studies*, 1, PP 253-269.
- [63] Paswan, A. (2009). *Confirmatory factor analysis and structural equations modeling: An introduction*, Research Report, COB, University of North Texas, USA.
- [64] Pedhazur, E.J. (1982). *Multiple regressions behavioral research: Explanation and Predication*, New York: Harcourt Brace College Publishers. 1058 pages.
- [65] Prorok, C.V. & Chhokar, K. B. (1998). *Women and Their Work in Asia. A Geography of Gender and Development*. vol. 17, NCGE Publication.
- [66] Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: the collapse and revival of American community*. simon and Schuster, New York
- [67] Salehianbehrouz, M. (2013). “The path analysis of social capital components in economic empowering of rural women in IranA“, *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 10, PP 109-113.
- [68] Schumacker, R., and Lomax, R. (2004). *A beginner's guide to structural equation modeling*, New Jersey: Mahwan.
- [69] Sergaki, P. and A. Semos. (2006). “The Greek unions of agricultural cooperatives as efficient enterprises“. *Agricultural Economics Review*, Volume 7, No 2, PP 15-27.
- [70] Sharoni, S. (1997). “Women and Gender in Middle East Studies Trends, Prospects and Challenges“. *Middle East Report*. Vol. 27, No. 4, PP: 27–29.
- [71] Sociological Association. Montreal.
- [72] Vanneman, R., Desai, S., and Noon, J. (2006). *Social capital in India: Networks, organizations, and confidence*, Research Report, the Annual Meeting of the American.
- [73] Woolcock. M. & Narayan. D. (2000). “Social Capital Implications for Development Theory Research“. policy World Bank Research observer, Volume 15, No 2, PP 225-249.
- [74] World Bank (2002). *Empowerment and poverty reduction, A Sourcebook of the International Bank for Reconstruction and Development*, Washington.